

A BÁZELI, A GENFI ÉS A ZÜRICH KÖNYVKIADÁS HATÁSA A MAGYARORSZÁGI SZELLEMI ÁRAMLATOK TÖRTÉNETÉNEK ALAKULÁSÁRA A 16. SZÁZADBAN A KORTÁRS KÖNYVTÁRAK VIZSGÁLATA TÜKRÉBEN¹

Bármilyen szempontok szerint megírt könyvet vagy nagyobb tanulmányt veszünk is a kezünkbe, amely Svájc és Magyarország kapcsolattörténetéről szól, szemben találjuk magunkat aránytalanságokkal. A kora újkori időszakra koncentrálva – azt a könyvnyomtatás elterjedésétől az ancien régime végéig értelmezve – például feltűnik, hogy a mai Svájc területén működött felsőoktatási intézményekbe beiratkozott 753 magyarországi és erdélyi diákból mindössze 40 tette ezt Théodore de Bèze haláláig (1605),² ugyanakkor – talán nem túlzás ezt állítani – a kapcsolattörténeti irodalom elsősorban a 16. századdal foglalkozik. Így van ez a legutóbbi nagyszerű összefoglalás esetében is, hiszen Jan-Andrea Bernhardnak a svájci hatást a magyarországi református hitvallás és egyház konszolidációjának folyamatában a 16. és 17. századra nézve vizsgáló könyvének kétharmada is a 16. századi kapcsolattörténetet elemzi.³ Pedig a 16. századi szellemi áramlatok analízise nem kínál királyi utat, bonyolult, összetett hatásokat kell követni; vagyis semmivel sem egyszerűbb, mint akár a felvilágosodás kori kapcsolat- és hatástörténet. A források feltártsága oldaláról kétségtelenül van előnye a 16. századnak, de ugyanakkor ez éppen azt is indokolhatná, hogy ne erről az időszakról beszéljünk újra és újra.

Ráadásul azt sem egyszerű megmondani, hogy melyik földrajzi terület szellemi áramlatai hatottak melyik földrajzi területre. Az egyes országok, közigazgatásilag független területek határai több tekintetben is befolyásolták – ahogy ma is befo-

¹ A tanulmány a Társadalmi Megújulás Operatív Program *IKT a tudás és tanulás világában – humán teljesítménytechnológiai (Human Performance Technology) kutatások és képzésfejlesztés* címet viselő, TAMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0008 azonosító számú projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788 (1798)*, Bp., ELTE EK, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6).

³ Jan-Andrea BERNHARD, *Die Bedeutung der ungarisch-schweizerischen Kontakte für die Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen, Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Habilitationsanschrift, Zürich, Universität Zürich, 2013.

lyásolják – az alkotó tevékenység szellemi koordináta-rendszerének az alakulását. Akkor, amikor az első Bázelen nyomtatott könyvek eljutottak a Magyar Királyság területére, Bazel még nem volt a *Confoederatio Helvetica* tagja, Genf pedig majd csak a napóleoni háborúk utáni rendezés során, 1815-ben csatlakozott ehhez. A Magyar Királyság – semmiképpen sem Magyarország – pedig éppen a most vizsgált 16. században vesztette el európai politikai szerepét, a Török Birodalom terjeszkedése következtében az ország nagy része közvetlenül török államigazgatás alá került, Erdély pedig önálló, a törökkel vazallus államot alakított ki. A Magyar Korona részét képező Horvátország bizonyos területeit ugyancsak elfoglalta a török, a többi pedig művelődéstörténetileg – ebben semmi újdonság nem volt – megmaradt a közvetlen itáliai (főként velencei), illetve (az északi megyék) a német és a magyarországi hatások alatt. Amikor tanulmányomban tehát a Magyarországra gyakorolt svájci vagy helvét hatásról teszek említést – az anakronizmusokat elkerülendő –, mindig a kora újkori történelmi helyzetet tekintetbe véve kell érteni.

Ha a szellemi hatásokat a könyvtörténet keretében tárgyaljuk, a tanulmány végén el kell jutnunk addig, hogy a befogadó terület könyvtáraiban megvizsgáljuk a szellemi hatást kibocsátó központban megjelent műveket. A ma meglévő könyvanyagot tekintve természetesen ügyelve arra, hogy a későbbi – esetünkben a 17–20. századi – könyvbeszerzéseket ne vegyük figyelembe. A kortárs könyvtárak korabeli összeírásait mindenképpen vizsgálunk kell csakúgy, mint a magánlevelezéseknek a könyvek forgalmára, olvasására tett megjegyzéseit. De honnan induljunk el? Mely forráscsoporttal kezdjük a vizsgálatot? A tanulmányom címében jelzett három városban megjelent hungaricumok áttekintése elvileg ideális kiindulópontot jelenthet. Ha ugyanis a svájci városokban magyarországi szerzők könyveit adták ki, vagy olyanokat, amelyeket magyarországi személyeknek ajánlottak a szerzők vagy a kiadók, talán joggal feltehető, hogy az illető nyomdatermék eljutott Magyarországra, illetve Erdélybe. A svájci kiadók, ha egy-egy magyarországi szerző munkájával üzleti sikert értek el, akkor szívesebben adtak ki más ottani személyek műveit is, illetve olyan kiadványokat, amelyek magyar vagy magyarországi témájúak voltak. Ha azonban kézbe vesszük a kora újkori hungaricum-nyilvántartásokat,⁴ sok olyan jelenséggel találkozunk, amely ellentmond, vagy legalábbis kérdéseket vet fel az előbbi állítással kapcsolatban. Nézzünk néhány ilyen kérdést.

Albertus de Eyb többször kiadta⁵ *Margarita poetica* című antológiáját, és ebben rendre megjelent – Bázelen is⁶ – V. László magyar király V. Miklós pápához inté-

⁴ *Régi Magyar Könyvtár, III-dik kötet, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, írták SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád, Bp., MTA, 1886–1891; *Pótlások, kiegészítések, javítások, 1–5. kötet*, BORSA Gedeon irányításával DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma munkája, Bp., OSzK, 1990–1996. (Vö.:

⁵ RMK III. 5002, 5004, 5006, 5009, 5014, 5019, 5026, 5030, 5032.

⁶ RMK III. 5032.

zett török veszéllyel kapcsolatos *oratio*ja. Ezt a könyvet ma tematikus hungaricumnak tekintjük, miután V. Habsburg László magyar király volt, ráadásul Magyarországon született, így a szerzői hungaricumok között is említhetjük. A kortársak azonban a *Margarita poeticá*t biztosan nem a benne szereplő szövegek tartalma, a szerzőjük személye, hanem *poetica*i formájuk, programjuk miatt vették kézbe. Ha egy ilyen című kötetet a kortárs magyarországi olvasó megvett magának, ő sem a benne szereplő magyar király vagy a török veszélyre figyelmet irányító szöveg miatt vette. A svájci és a magyarországi kapcsolattörténet szempontjából ugyanakkor az ilyen típusú kiadványok negligálása is hiba lenne.

Hasonló kiadványi kört képez azoknak a szerzőknek a munkája, akik életük egy részét Magyarországon éltek, kapcsolataikat megőrizték, és munkásságuk egy része Bázelen, Zürichben vagy Genfben jelent meg. Kiváló példa erre a típusra a ferrarai Johannes Manardus, aki 1513-tól II. Ulászló király udvari orvosa volt Budán.⁷ Az *Epistolae medicinales* címmel népszerűvé vált orvosi antológiájának öt bázeli kiadása ismert. A mostani régikönyv-állományokban jól elkülöníthető az öt bázeli a csaknem húsz egyéb kiadástól, azonban a levéltári forrásokban, az egykori (16. századi) könyvjegyzékeken szereplő, szerző és kiadás nélkül említett *Epistolae medicinales* tételekkel már óvatosan kell bánnunk az összegző megállapítások megfogalmazásakor. Hasonló körbe tartozik az a mű, amelyet Hieronymus Frobenius és Nicolaus Episcopus közösen adott ki 1544-ben, Caelius Calcagninus műveként (*Opera aliquot*).⁸ A ferrarai humanista az előbbivel egy időben tartózkodott Egerben az ottani püspök, Hippolyto d'Este udvarában.⁹ Nem csupán innen írt levelei – amelyeknek címzettjei között a kortárs magyarországi főpapi kar több tagja szerepel –, hanem csillagászati értekezése is itt íródott.¹⁰ A mű magyarországi elterjedésében a szerző személyes kapcsolatai mindenképpen szerepet játszottak.

⁷ 1513-tól 1518 végéig vagy 1519 elejéig a budai királyi udvar orvosa volt, majd visszatért Ferrarába. Lásd: HERCZEG Árpád, *Manardus János magyar udvari főorvos élete és művei*, Bp., MTA, 1929, 17.

⁸ RMK III. 5201.

⁹ Lásd a bevezetést: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500–1508*, közlésezi Péter E. Kovács, Eger, [s. n.], 1992 (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai).

¹⁰ Az Estei Hippolit kíséretében 1518–1519-ben Magyarországon tartózkodó Calcagnini hátrahagyott műveinek gyűjteményének egy része bizonyosan ebben az időben íródott: a levelek I., IV., VI. és VII. kötetében Egerből és Budáról keltezett levelek, címzettjei: Daniel Finus, Joannes Manardus (3), Camillus Vistarius (6), Jacobus Ziegler (8), Perényi Ferenc váradi püspök (5), Beltrandus Constabilis, Hippolytus Estensis egri püspök (3), Szalkai László váci püspök (5), Lilius Gregorius Gyraldus (2), Sebastianus Magius (3), Móré Fülöp fehérvári prépost (2), Timotheus Manardus (3), Nicolaus Bacchius, Ludovicus Bagnus, Dominicus Gaza (2), Hieronymus Balbus, Joannes Baptista Bonzagnus, Antonius Magnus, Valerius Pellecanus, Marius Equiculus (2), Joannes Baptista Piso, Csahol Ferencz csanádi püspök (2), Jacobus Stachosky, Franciscus Calorus, Bartholomaeus Crottus, Laurentius Puccius, Mathias Squaquara, Nicolaus Leonicens; továbbá „Pulicis encomion” ajánlással: „R. d. Ladislao episcopo Vatiensi, serenissimi regis Hungariae vicecancellario s. ... Budae, Calend. Iunij: M.D.XIX” (404–408.); „De concordia commentatio” ajánlással „R. d. Georgio, episcopo Quinqueecclesiensi... Budae M.D.XVIII.” (408–415. l.); „Paraphrasis trivm librorvm meteororvm Aristotelis” ajánlással „Illustrissimo et reverendissimo domino Hippolyto Estensi, domino suo” (426–436.); „In sacramentum eucharistiae sermo tvmltvvarivs Caelii Calcagnioni, per evm in cathedrali ecclesia Agriensi publice habitus” (494–496.)

Ez utóbbi szempont azonban nem biztos, hogy felvethető Stephanus Schiro-tius Pannonius esetében. Őt ugyanis azért tartjuk számon *hungarus* szerzőként, mert üdvözlőverset írt a Hervagius Nyomda Thucydides-kötetéhez (1540).¹¹ Ez a kiadás biztosan nem a magyarországi szerző kis verse miatt került a Kárpát-medence könyvtáraiba, hiszen személye teljesen ismeretlen volt a korban is. Hasonló mondható el (bár a szerzőkről valamivel többet tudunk) Ladó Ferencről, Szilágyi Ambrusról, illetve Martinus Hatziusról, akik Joannes Camers művét köszöntötték versekkel (*Commentari in C. Iulii Solini Polyhistoria ... de orbis situ libri tres*, 1557).¹² Martinus Hatzius egy másik verse szerepel a Magyarországon és Erdélyben népszerű Pomponius Mela-kiadásban is (*De orbis situ libri tres*, 1522).¹³ Humanistáink üdvözlőversei is ismertek bázeli kiadványokból. Hunyadi Ferenc verse például Hieronymus Mercurialis gyermekgyógyászati művében (*De morbis puerorum*) szerepel egy Conrad Waldkirch-kiadványban (1584),¹⁴ Kassai Torda Zsigmondé pedig Martinus Crusius görög irodalmi szöveggyűjteményében (*Germano-Graeciae libri sex*, 1585).¹⁵ A nevek mellé nyomtatott származási hely („Pannonius”, „Hungarus” stb.) azonban bármely olvasót tájékoztatta a szerző származásáról, vagyis hozzájárulhatott a magyarokról alkotott képhez.

Simon Grynaeus antológiája egy további kérdést is bevon a vizsgálati szempontok közé. *Novus orbis regionum* címmel a 16. század elejéig felfedezett Európán kívüli világról szóló leírásokat gyűjtötte össze (1537, 1555).¹⁶ Ezek között szerepel egy szöveg Magellán utazásáról, amelyet egy bizonyos Maximilianus Transylvanus neve alatt közel ötven kiadásból ismerhetünk. A magyar szakirodalmi hagyomány őt is Erdélyhez kapcsolja, jóllehet nem igazolt a mai Románia területén található „erdőn túli terület”-hez való kötődése. Kétségtelen azonban, hogy a kortárs magyarországi olvasóközönség számára a „Maximilianus Transylvanus” név függetlenül a könyv tartalmától is figyelemfelkeltő lehetett. Elterjedtsége a korabeli könyvtárakban vitathatatlan, akárcsak a Grynaeus-féle antológiának is. Ennek megfelelően a mai nyilvános könyvtárakban őrzött kiadásai száma is viszonylag magas.

Maximilianus Transylvanus beszámolóját az utazási irodalom történetének részeként tárgyalják. Ez az irodalom a kora újkori Magyarországon is kedvelt olvasmány volt, több magyarországi szerző éppen bázeli kiadásból vált ismertté Európában. Nicolaus Reusner népszerű utazási antológiája (*Hodoeporicon*, Basel, 1580)¹⁷ ugyanis több magyarországi szerző szövegét is tartalmazza: Janus Pannonius *Marcello-Carmen*jét az utazás dicséretéről, a körmöcbányai születésű német Paulus Rubigallus *Konstantinápolyi utazását*, és az említett Kassai Torda Zsigmond *Sarmatiáját*. A másik, részben utazási irodalomként értelmezhető, a korban nagyon sikeres antológia Sigismund Herbenstein nevéhez kötődik. A latinul *Rerum*

¹¹ RMK III. 5187.

¹² RMK III. 5265.

¹³ RMK III. 7329.

¹⁴ RMK III. 5443.

¹⁵ RMK III. 5455.

¹⁶ RMK III. 5181, 5254.

¹⁷ RMK III. 5395.

Moscoviticarum commentarii, németül *Moscouiter wundenbare Historien* címmel Bázelen háromszor is megjelent (1563, 1567, 1571)¹⁸ mű valamennyi nemesi és főpapi gyűjteményben megvolt a Kárpát-medencében. Ennek részeként olvasható volt Georg Wernher sziléziai humanistának, a Thurzó család által patronált szepesi kamarai alkalmazottnak egy munkája a felső-magyarországi termálvizekről (*Der wunderbaren Wasseren in Ungaren verzeichnuss*).

Az Árpád-kori jogtudós Damasusról a 16. században biztosan nem tudták, hogy magyarországi személy. *Burchardica, sive regulae canonicae in utramque partem* munkája Porcius Azo *Brocardica sive generalia iuris* című antológiájában jelent meg Bázelen 1567-ben.¹⁹ Azo kötete esetében tehát nem vethető fel a személyes kapcsolat, illetve ismertség a magyarországi elterjedtséggel kapcsolatban, jöllehet a mai retrospektív nemzeti bibliográfia szerzői *hungaricum*ként tartja számon a művet.

Van azonban olyan példa is, amikor a kortársak hihették azt, hogy a szerző magyarországi, sőt a kiadók maguk is így fogadták, de mostanra tudjuk, hogy személye nem köthető ténylegesen a Magyar Királysághoz. A Zágrábban született kalandorról, Paulus Scalichiusról van szó, akit a patrióta horvát történetírás horvát enciklopédistaként ünnepel. A nonkonformista értelmiségi Stanislas Pavao Skali (Paul Scaliger) magát „*Comes Hunnorum*”-nak nevezte, jöllehet bizonyosan nem is élt Magyarországon, igaz, gyermekkora kevéssé ismert, mint aktív könyvkiadó korszaka. A magyar nemzeti bibliográfia nem tartja *hungarus*nak, könyvei azonban – így a Bázelen megjelent *Encyclopaedia* is²⁰ – elterjedtek voltak a korban, és számos példány vehető kézbe ma is. Nincs kétségem afelől, hogy a sajátos titulus, „hun gróf”, szerepet játszott az egykori vásárlók döntésében.

A bázeli könyvek magyarországi elterjedtségét a szerzők személyes svájci kapcsolatai mindenképpen jelentős mértékben befolyásolták. Általában az egyetemi központok könyvkiadóinak kiadványai azért is vannak hangsúlyosan jelen a 16. századi Kárpát-medencei könyvtárakban, mert az egyetemen rövidebb-hosszabb időt eltöltő diákok itt vásároltak, és természetesen szakdolgozati téziseiket (*disputationes*) is ezeknél a kiadóknál adták ki. A bázeli könyvkiadás magyarországi sikerét azonban – ahogy említettem is – ez a tényező nem befolyásolta. A nagyon szerény számú beiratkozott diák téziszűzetei közül bibliográfiailag csupán hatot ismerünk, öt orvosi (Jacobus Gregorius [2], Samuel Spielenberg, Johannes Hertilius és Laurentius Schwechert), illetve egyetlen teológiai témájút (Gallus Rhormann).²¹ Ezek is a 16. század utolsó két évtizedéből valók.

Egy könyvvásárlói kör, illetve a könyvkiadók közti másik kapcsolat lehet a tematikus érintettség. Vagyis ha a svájci könyvkiadók a magyarokkal vagy a Magyar Ki-

¹⁸ RMK III. 5292, 5314, 5338.

¹⁹ RMK III. 7379; egy további kiadása: Torino, 1577 (RMK III. 7417.)

²⁰ 1559, Johannes Oporinus (RMK III. 464.)

²¹ RMK III. 746, 5470. (Jacobus Gregorius); RMK III. 895. (Spielenberg); RMK III. 5471. (Hertilius); RMK III. 7439. (Schwechert); RMK III. 7446. (Rhormann)

rálýsággal kapcsolatos könyvet adnak ki, számíthatnak az ottani olvasók érdeklődésére. Az európai fejlettebb országok és hatalmi központok értelmiségét, lakosságát a közép-európai régió, így a mindenkor Magyarországi is csak akkor érdekelte, ha saját jólétük valamilyen szempontból veszélyben forgott, vagy gazdasági, hatalmi érdekeik csorbultak. Így van ez ma is, és így volt ez mindig a történelemben. A kora újkorban a Habsburg-család hatalmi túlsúlya zavarta a többi uralkodócsaládot, így ha valaki őket támadta, akkor azzal kapcsolatban volt véleményük. Az egyik ellenségük a Török Birodalom volt, de miután a magyar, illetve erdélyi rendek is több szempontból Habsburg-ellenérdekeltek voltak, ezen ellentét kapcsán az európai érdeklődési körbe kerültek. Ha egy nagyhatalom szövetkezett a törökkel (például Franciaország), akkor az a hatalmi harc természetes politikai játéka volt. Ellenben ha valamelyik magyar Habsburg-ellenjelölt (például Szapolyai János vagy később Bethlen Gábor) tette ugyanezt, akkor ő a kereszténység ellenségeként, az európai közösség egy kiközösítendő alakjaként tűnt fel. A svájci kiadók általában (a bázeliak különösen) igyekeztek távol tartani magukat a közvetlen politikai és nem mellesleg a vallási hangulatkeltő kiadványok terjesztésétől. A tudományos vitától nem, de az indulatos véleményalkotástól igen. Ennek megfelelően a törökkérdés főként tudományos kérdésként került elő az itteni kiadványokban, és nem véletlen, hogy ez a kiadványi kör jelentős mértékben eljutott a korabeli Magyarországra és Erdélybe. Igaz, Georgius Agricola *Oratio de bello adversis Turcam suspiciendó*jában (Bázel, 1538)²² Szapolyai János magyar király a gonosz megtestesítője, mert Habsburg Ferdinánd ellen harcol.²³ (Tegyük hozzá rögtön, a Frobenius-műhely egyik legnépszerűbb kiadványi köre a Kárpát-medencében éppen Agricola majdani alapműveinek latin és német nyelvű kiadásaiából állt: *De re metallica*, *De ponderibus et mensuris*, *De animantibus subterraneis*.) Ezzel szemben megjelent Frangepán Ferenc kalocsai érseknek az az *oratió*ja is, amelyet 1541-ben Budának a törökök által való elfoglalásakor a keresztény Európához intézett,²⁴ kiemelve a nagyhatalmak cinikus tétlenségét és álságos politikájuk következményeit.

A *turcica*irodalom Bázelben inkább mint történeti és uralkodástechnikai kérdés jelent meg általában tudományos antológiákban, illetve a németül olvasókat tájékoztató összefoglaló művekként. Magyarországi szerzők is megjelentek ezekben. Georgius de Hungaria (*De Turcarum moribus*),²⁵ de leginkább Bartholomaeus Georgievits Európa-szerte több száz kiadásból ismert,²⁶ a törökök szokásait, menta-

²² App. H. 268.

²³ BESSENYEI József, *Agricola Oratio de bello adversus Turcam suspiciendo című röpirata és a 16. század első felének törökellenes publicisztikája*, = *Agricola évszázada*, Georgius Agricola (1494–1555) születésének 500. évfordulója alkalmából tartott ülőszak előadásai, szerk. ZSÁMBOKI László, Miskolc, Miskolci Egyetem, 1994 (Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből, 4), 15–22; HECKENAST Gusztáv, *Adatok Agricola recepciójáról a 16. századi Magyarországon* = Uo., 57–60.

²⁴ RMK III. 330.

²⁵ Basel, 1543: RMK III. 5197; Basel, 1550: RMK III. 5227.

²⁶ Basel, 1545, 1551, 1573, 1577, 1578 – RMK III. 361, 392, 628, 5375, 5386.

litását leíró szövege volt elterjedt. Antoine Geuffroy (*Aulae Turcicae ... descriptio*)²⁷ és Nicolaus Höniger (*Hoffhaltung Des Türckhischen Keisers und Othomannischen Reichs Beschreibung*)²⁸ Bázelen, illetve Zürichben megjelent antológiája töretlenül népszerű volt a magyarországi és erdélyi könyvtárakban a 16–17. században. Külön érdekességgként említem meg a *turcica*irodalom kapcsán, hogy Petrus Perna 1573-ban egy magyarországi német humanista, Georg Henisch fordításában adta ki a törökök elleni lepantói csata (1571)²⁹ leírását, amely először olaszul, majd latinul jelent meg Giovanni Pietro Contarino tollából. A mű mindhárom nyelven ismert a magyarországi könyvtárakban.

Az eddigi hatástörténeti szempontok szerint említett példákat bevezetésnek szánva térek rá a főként bázeli, de zürichi, majd genfi kiadványok kora újkori magyarországi és erdélyi elterjedtségének kronológiai rendet is követő indoklására. A középkori Magyar Királyság a reneszánsz és humanizmus korára kialakította azt az egyházi – így oktatási és kulturális – intézményi rendszerét, amely hasonló volt a kortárs nyugati európai államokéhoz.³⁰ A 15. század második felének ambiciózus uralkodója, Hunyadi Mátyás pedig az uralkodói reprezentáció egyik formájául megvalósította az itáliai humanisták álmát, egy, a görög és a latin antikvitás szövegeiben bővelkedő könyvtárat.³¹ A már a császárrá válás álmát dédelgető, Bécsset is meghódító uralkodó³² elkezdte a bécsi udvari könyvtárának gyűjtését is, ám hirtelen halála miatt a gyűjtemény gyarapításának feladata I. Miksára maradt. A magyar koronát öröklő Jagelló királyok uralkodása alatt az ország értelmiségének kötődése a nyugati szellemi központokhoz rendszeressé vált, a Krakkóba, Bécsbe, az észak-itáliai egyetemekre irányuló tanulmányi célú utazások száma megsokszorozódott.³³ A főúri családok számos tagja személyes kapcsolatot ápolt, vagy levelezett neves humanista tudósokkal, vagyis az a példa, amelyet Matthias Corvinus adott az országnak, követőkre talált. A főpapi réteg csaknem valamennyi tagja egyetemet végzett, udvaraik a könyvkultúra központjaivá váltak, a középpapsághoz tartozók jelentős számban követték előjáróik példáját a tanulásban.³⁴ A devotio moderna és a humanizmus eszméi együttesen hatottak az országban, és készítették elő a reformáció tanainak

²⁷ Basel, 1577: RMK III. 5375.

²⁸ Basel, 1578: RMK III. 5386.

²⁹ RMK III. 628.

³⁰ Tibor KLANICZAY, *Die Soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance = Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, hg. von Georg KAUFMANN, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 9), 319–338.

³¹ Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library, History and Stock*, Bp., Akadémiai K., 1973 (Studia humanitatis, 1).

³² Karl NEHRING, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München, Oldenbourg Verlag, 1989 (Südosteuropäische Arbeiten, 72).

³³ Vö.: *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*, hg. von Márta FONT, László SZÓGI, Pécs, Bornus, 2001.

³⁴ Vö.: KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., MTA TTI, 1994 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 12).

terjedését is. A 15–16. század fordulóján a korabeli könyvjegyzékek, illetve az akkor az országba került, máig fennmaradt kódex- és ősnymtatvány-állomány tanulsága szerint a szellemi áramlatok befogadástörténetében naprakészségről beszélhetünk akkor is, ha pontosan tudjuk, hogy az olvasni és írni tudás a társadalomnak csak kicsiny részét érintette. A századforduló az az időszak, amikor két pesti ferences szerzetes, Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt munkái európai sikerkönyvekké váltak. A két szentbeszédíró szellemisége az igehirdetés gyakorlatában kötötte össze a kereszténység alap gondolatát, a keresztényi szeretetet a Krisztus-követés irodalmával (*imitatio Christi*), továbbá a ferences rend szociális igazságtalanságok elleni érzelmeinek kifejezését.

A 15. század utolsó harmadának európai szellemi központjai sorában a Felső-Rajna-vidék, a Strasbourgtól Zürichig tartó terület különösen fontos a magyarországi értelmiségi mozgalmak szempontjából. A rajnai misztika és az itteni humanizmus együttes hatásáról van szó. Nem pusztán a hagenai, a strasbourgi és a bázeli ősnymtatványok, a korai 16. századi kiadványok nagy száma mutatja ezt a hatást a fennmaradt gyűjteményekben, hanem az is, hogy a terület festőiskolája is hatással volt a Magyarországon alkotókra. Nem lehet véletlen, hogy Laskai Osvát beszédei őt, Temesvári Pelbártét hét ősnymtatvány-kiadásban ismertek csak Hagenauból. 1501 és 1510 közt Hagenauban és Strasbourgban hét Laskai- és 38(!) Temesvári Pelbárt-*editio* látott napvilágot.³⁵ Ezekhez adódik még Michel de Hungaria *Sermo*-*nesének* hat strasbourgi kiadása,³⁶ a *Legenda Sanctorum Regni Hungariae* két itteni ősnymtatvány kiadása is.³⁷

A terület magyarországi kapcsolataira utal az a tény is, hogy Bázelen Nicolaus Kessler kétszer is kiadta az egyetlen Magyarországon alapított szerzetesrend reguláját *Ordo Fratrum Eremitarum Sancti Pauli primi eremitaie* címmel 1486 után, illetve 1490-ben.³⁸ Ugyancsak Bázelen jelent meg 1487 körül a pécsi egyházmegye első nyomtatott misekönyve (*Missale Quinqueecclesiense*) Michael Wensslernél,³⁹ majd az esztergomi főegyházmegye miserendje is 1511-ben Jacobus de Pforzheim műhelyében.⁴⁰

A ferences, a pálos és a karthauzi lelkiiség, a tudással alátámasztott hitre való törekvés a szerzetesek közt és a világi papság köreiben, továbbá a Matthias Corvinus

³⁵ Az RMK III. felsorolja ezeket. Vö.: BORSA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői*, Magyar Könyvszemle, 121(2005), 1–24; Balázs KERTÉSZ, *Two Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Age: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko = Infima Aetas Pannonica*, *Studies in Late Medieval Hungarian History*, ed. by Péter E. KOVÁCS, Kornél SZOVÁK, Bp., Corvina, 2009, 60–78.

³⁶ Gedeon BORSA, *Michael de Hungaria, a mediaeval author in Britain, His person and a bibliography of the printed editions of his work between 1480–1621*, Bp., Borda, 1998 (A Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 6).

³⁷ RMK III. 10, 5021.

³⁸ RMK III. 7312, 7314. Vö.: Gábor SARBÁK, *Prior General Gregory of Gyöngyös and its Borrowers in the Late Middle Age = Infima Aetas Pannonica*, *Studies in Late Medieval Hungarian History*, ed. by Péter E. KOVÁCS, Kornél SZOVÁK, Bp., Corvina, 2009, 250–260.

³⁹ RMK III. 7310.

⁴⁰ RMK III. 168.

halála utáni évtizedek egyetemi, akadémiai törekvései Magyarországon több pilérre támaszkodhattak. Budán még megvolt a *Bibliotheca Corvina*, Pozsonyban az *Academia Istropolitana* mozgalma (ennek legismertebb személyisége Conrad Celtis volt),⁴¹ a tudós főpapi udvarok Pécestől Nagyváradig és Gyulafehérvárig, a királyi udvar humanista érdeklődésű főúri tagjai (például Thurzó Elek), illetve az egyetemet végzettek közül megszervezett udvari kancellária. Hasonlóan humanista képzettségűekből állt a gyulafehérvári püspök környezete is, az ottani káptalan tagjai nagyjából itáliai egyetemeken végzett kanonokok voltak.⁴²

Ha ezen magyarországi és erdélyi intézményekben dolgozó személyek külföldi kapcsolati hálóját megrajzoljuk, akkor az egyetemek közül Bécs, Krakkó, Padova és Bologna kerül az első helyre, míg a könyvkiadó központok közül Velence után Bázelt kell megemlíteni. Bécs és Krakkó különösen fontos mint közvetítő központ. Az itteni humanista tanárok között több Rajna-menti vagy éppen svájci tudós dolgozott. Joachim Vadianus kortársa volt azoknak a tudósoknak, akik Budára látogattak,⁴³ hogy kézbe vegyenek egy-egy csak itt létező szövegelemet. Néhányan közülük (Johannes Cuspinianus⁴⁴, Johannes Alexander Brassicanus⁴⁵) magukkal is vittek köteteket. Vadianus nagyra becsülte a magyarországi és erdélyi kortársait, amit nemcsak levelei bizonyítanak, hanem az is, hogy kozmográfiai munkájában (*Epitome trium terrae partium*, Zürich, 1548) Johann Honter *Atlas minor*-át is újra kiadta.⁴⁶ Az ő munkatársa volt Wolfgang Lazius is, akinek bázeli, 1546-ban megjelent *Rerum Viennensium commentarii* című kiadványában közös magyar kollégájuk, Sylvester János köszöntőverse is szerepel.⁴⁷

A Magyar Királyság összeomlása (1526–1541), de főként a *Bibliotheca Corvina* széthullása a tudós körökben komoly visszhangot talált, ismét ráirányította a figyelmet a Mátyás-kori budai humanista körre, amelynek tagjai persze nem magyarok, hanem főként itáliaiak voltak.⁴⁸

⁴¹ *Matthias Corvinus and the humanism in Central Europe*, ed. Tibor KLANICZAY, József JANKOVICS, Bp., Akadémiai K., 1994 (Studia humanitatis, 10); Tibor KLANICZAY, *Alle origini del movimento accademico ungherese*, Alessandria, Orso, 2010 (Ister, 1).

⁴² PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., Egyetemi Ny., 1940 (Bp., METEM, 2000); *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser*, hg. von Urszula BORKOWSKA, Markus HÖRSCH, Ostfildern, Thorbecke, 2010 (Studia Jaellonica Lipsiensia, 6); *Between worlds, The age of the Jagiellonians*, ed. by Florin ARDELEAN, Frankfurt am Main, Lang, 2013 (Eastern and Central European Studies, 2).

⁴³ Vö.: *Vadians Humanistenkorrespondenz mit Schülern und Freunden aus seiner Wiener Zeit, Personenkommentar IV. zum Vadianischen Briefwerk*, von Conradin BONORAND, St. Gallen 1988 (Vadian-Studien, 15).

⁴⁴ FÖLDESI Ferenc, *Budától Bécsig = Uralkodók és corvinák*, Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulójára, szerk. KARSAY Orsolya, Bp., OSZK, 2002, 91–95.

⁴⁵ András NÉMETH, *A Viennese Bibliophile in the Hungarian Royal Library in 1525 = Gutenberg Jahrbuch*, 88(2013) 149–165.

⁴⁶ RMK III. 5222.

⁴⁷ RMK III. 5213.

⁴⁸ Csaba CSAPODI, *Wann wurde die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus vernichtet? = Gutenberg-Jahrbuch* 46(1971), 384–390. Vö.: István MONOK, *Questioni aperte nella storia della Bibliotheca Corviniana agli albori dell'eta moderna = Nel segno del Corvo. Libri e minia-*

A 16. század közepén, de lényegében a századot lezáró nagy, a törökkel vívott háborúig (tizenöt éves háború) Magyarországon és Erdélyben is a kancelláriákon, az uralkodók udvari környezetében komoly szerephez jutottak az egyetemet végzett jogtudósok, teológusok, és azok a nemesek, akik maguk is a *peregrinatio academica* intézményében erősítették meg az itthon szerzett tudásukat. Ha megnézzük az úgynevezett „pozsonyi tudós társaság” névsorát,⁴⁹ vagy az Erdélyben 1594-ben a Báthory Zsigmond által kivégeztetettek körét,⁵⁰ akkor jól láthatjuk: a magyarországi és erdélyi katolikus főpapok, főnemesek (akik ekkor már jelentős részben a reformáció hívei voltak), illetve a humanista tevékenységet is folytató protestáns lelkészek egy köre aktív kapcsolati hálót működtetett, amelynek csomópontjaiban az említett városokon kívül immár Melanchthon Wittenbergjét⁵¹ is hangsúllyal kell említeni. A most vizsgált korszakunk végén ismét a Rajna mentére térünk vissza két újabb fontos szellemi központ megerősödésével: Strasbourgba és Heidelbergbe. Johann Sturm iskolája számos magyar diákot is képzett (a csehek és a lengyelek mellett), és nem kevesebb diákja volt utódjának, Matthias Berneggernek. Heidelberg 1595-től az egyetem feldúlásáig (1622) a magyarországi és erdélyi késő humanista értelmiség egyik nagyon fontos képző- és találkozási helye lett, sokszor innen érkeztek Bázélbe, Zürichbe vagy Genfbe.⁵²

De térjünk vissza időben a Mátyás-kori humanisták köréhez és szövegeikhez.⁵³ Lippo Brandolini a 15. századi politika-, illetve uralkodáselméleti szövegeivel vált főként ismertté, rövid ideig Budán is élt.⁵⁴ A *De humanae vitae conditione* című

ture della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490), a cura di Ernesto MILANO, Modena, Il Bulino, 2002, 33–41.

⁴⁹ Oláh Miklós, Zsámboky János, Radéczy István, Nicasius Ellebodus, Istvánffy Miklós, Georg Purkircher, Batthyány Boldizsár, Carolus Clusius, Beythe István, Beythe András. Vö.: BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei* XIII, Bp., 2007, 157–186.

⁵⁰ Klaniczay Tibor egyenesen úgy fogalmaz, hogy ezzel az értelmiségi politizálást végezték ki. Említsük Kendy Sándor, Kovacsóczy Farkas, Sombory László, Berzeviczy Márton, Gyulay Pál vagy Gálffy János nevét. Lásd: KLANICZAY Tibor, *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában, Az erdélyi udvar a XVI. század végén = Uő, Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi K., 1985, 104–123.

⁵¹ A Melanchthonnal kapcsolatban álló magyarországiak közül említsük Leonard Stöckel, Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János nevét, és látni fogjuk, hogy a bázeli nyomtatványok kapcsán is őket kell majd említenünk. Ágnes RITÓOK-SZALAY, *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn = Melanchthon und Europa*, 1. Teilbd., *Skandinavien und Mitteleuropa*, hg. von Günter FRANK, Martin TREU, Stuttgart, Thorbece, 2001 (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten, 6/1), 273–284.

⁵² *Peregrinatio Hungarica, Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hg. von Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Steiner, 2006 (Contubernium, 64).

⁵³ Vö.: *Renaissance year, 2008, guide to the exhibitions for the 550th anniversary of King Matthias' accession to the throne*, ed. Árpád MIKÓ, Bp., OSZK, MNG, 2008; *Italy and Hungary, Humanism and art in the early Renaissance*, ed. Peter FARBAKY, Louis A. WALDMAN, Firenze, Milano, Villa I Tatti, 2011 (The I Tatti Renaissance library, 43). – Bibliographia: 675–700.

⁵⁴ *Republics and kingdoms compared by Aurelio Lippo Brandolini*, ed., translated by James HANKINS, Cambridge, Mass., 2009 (The I Tatti Renaissance library, 40).

munkáját Martin Brenner, a besztercei humanista rendezte sajtó alá Bázelen (1541, 1543).⁵⁵ Ugyancsak Brennernek köszönhető Antonio Bonfininak Matthias Corvinusnak a magyarok történetéről írt műve kiadásának elindítása. A *Rerum Ungaricarum decades* első három decadját Brenner maga készítette elő kiadásra (Bázel, 1543, Robert Winter).⁵⁶ A kiadvány nagy érdeklődésre tarthatott számot, mert a közeli Colmarban, a Plutarkhoszt és Thuküdidészt is kiadó Hieronymus Boner németre fordította, és ezt a német változatot Ruprecht Winther Bázelen egyetlen év alatt háromszor adta ki (1543).⁵⁷ Biztosan állítható, hogy a hír, miszerint a magyar királyi székhelyet elfoglalta a török, megnövelte a kérdéses munka iránti keresletet.

Ez az érdeklődés fenn is maradt, legalábbis Bonfini szövege iránt. Azonban közel húsz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Johannes Oporinus a vele személyes kapcsolatot tartó Zsámboky János segítségével a teljes művet is kiadja (1568).⁵⁸ Az érdeklődést az is bizonyítja, hogy egy év alatt két kiadást ért meg a terjedelmes munka. Négy év múlva Zsámboky ugyancsak Oporinusnál jelentette meg egy Budán, a királyi udvarban megrendezett *Symposium*nak a szövegét,⁵⁹ és Bonfini jegyezte le a vitatkozó felek álláspontját a szüzesség és a házaselet tisztasága kérdésben.

A következő, Budán is élt itáliai humanista, Galeotto Marzio *De homine* című értekezését és az ehhez, Georgius Merula által írt magyarázatokat együtt adta közre Johannes Frobenius 1517-ben.⁶⁰

A 15. századi magyarországi humanizmusnak a kortársak által is elismert alakja volt Janus Pannonius. A Rajna-menti Schlettstett/Sélestat közismert tudósa, Beatus Rhenanus megszerzett egy Janus-kéziratot,⁶¹ és 1518-ban Johannes Frobeniusnál kiadta a Guarino-panegyricus szövegét.⁶² A Janus-kiadók sorában az egyik legragikusabb sorsú humanista, az Erasmus-féle *Sodalitas Basiliensis*hez tartozó Hilarius Cantiuncula (Hilaire Chansonette) volt,⁶³ aki szüleihez hosszú peregrinációjáról hazatérve a Rajnába fulladt. Cantiuncula Janus szövegeit Velencében adta ki 1553-ban,⁶⁴ de a bázeli Johannes Oporinus két évvel később erre a kiadásra alapozva egy év alatt kétszer is újranyomtatta.⁶⁵ A bázeli, majd a genfi kiadók is adtak ki azután egy-egy Janus-verset, ám ők inkább a tematikus antológiákhoz tartalmilag illő szövegek írójaként kedvelték. 1553-ban Bázelen jelent meg Janus *De paparum crean-*

⁵⁵ RMK III. 331, 345.

⁵⁶ RMK III. 344.

⁵⁷ RMK III. 5206, 5207, 5208.

⁵⁸ RMK III. 570, 5318.

⁵⁹ RMK III. 616.

⁶⁰ RMK III. 5089.

⁶¹ Charles MUNIER, *Beatus Rhenanus et Janus Pannonius* = Les amis de la Bibliothèque Humaniste de Sélestat, Annuaire, 2009, 7–18; 2010, 35–49; 2011, 49–58.

⁶² RMK III. 220.

⁶³ *Humanistes du Bassin des Carpates*, vol. 3. sous la dir. de István MONOK, ed. Gábor FARKAS KISS, Péter EKLER, avec la collab. de Gábor SARBAK, Zaynab DALLOUL, Turnhout, Brepols, [megjelenés alatt] (Europa Humanistica).

⁶⁴ RMK III. 418.

⁶⁵ RMK III. 426, 5253.

dorum ritu című verse Thomas Naogeorgus *Sylvae carminum in nostri temporis* gyűjteményében.⁶⁶ Ezt követte Johannes Baleus antológiája a pápák viselt dolgairól (*Acta Romanorum Pontificum*), amelyben szerepel Janus Pannonius verse V. Pál pápáról (*Pontificis Pauli testes ne Roma requiras*). Ez az antológia először 1558-ban jelent meg Oporinusnál, majd két további latin és két német kiadása ismert *sine loco et sine typographo*, továbbá egy frankfurti *editio* is.⁶⁷ Janus békevágya köztudott az őt elemző irodalomtörténészek körében. A *Pro pace* című verse a 16. században külön is megjelent Oporinusnál Adam Silber antológiájának részeként (1563: *Pietas puerilis, ex diversis doctorum monumentis collecta*).⁶⁸ Nicolaus Reusner utazáselméleti szöveggyűjteményéről már tettem említést (ennek három bázeli kiadása ismert), de az antológiák sorát gazdagítja még Johannes Ravisius Textoré, amely 1585-ben Leonhardus Ostenius műhelyében látott napvilágot, és Janusnak két versét is tartalmazza (*Frigus et humor, Quod cessat Phoebea chelys*).⁶⁹ Külön érdekeségként megemlítem, hogy Philippe de Mornay 1611-ben Saumurban kiadott egy, a pápaság történetét polemikus éllel bemutató szöveggyűjteményt,⁷⁰ amelynek a következő fél évszázadból további nyolc kiadása ismert latinul, franciául és angolul. Pierre Albert Genfben 1612-ben adta ki francia fordításban,⁷¹ benne Janus Pannonius *Non poterat quisquam reserantes aethera claves* című versét is. Így ez Janus első francia fordítása is egyben.

Az erdélyi és a magyarországi tudósok közül néhányan sok évet töltöttek azzal, hogy tanulmányi éveiket megtoldva európai utazáson vettek részt. Ez idő alatt alakították ki kapcsolati rendszerüket, amely révén az európai tudományosság remekművei eljutottak a Kárpát-medencei könyvtárakba. A kolozsvári születésű Jordán Tamás ugyan húsz évvel Conrad Gessner után járt a montpellier-i orvosi egyetemen, de Itáliába már Zürichen át vezetett az útja (1562). Gessner komoly hatással volt az erdélyi tudós későbbi munkáira, aki élete végén Moráviában élt, és ahogy Gessner a graubündeni ásványok és gyógyvizek leírását végezte el, Jordán a moráviaiakét. Bázelen azonban Petrus Pernánál nem orvosi tevékenységével vált ismertté, hanem a cseh történelem alapművének, Johannes Dubravius históriájának a kiadásával (1575).⁷² Dubravius a cseh históriát tekintve olyan ismert volt, mint Antonio Bonfini a magyarok cselekedeteiről írt művével, vagyis a legtöbb kortárs könyvtárban megvolt valamelyik kiadása.

⁶⁶ RMK III. 5247.

⁶⁷ RMK III. 7364, 7369, 7372, 7380, 7396.

⁶⁸ RMK III. 5391.

⁶⁹ Nicolas Brylinger, 1571, 1573, 1576, Leonhardus Ostenius, 1585, 1592, 1594 és Andreas Cellarius, 1599.

⁷⁰ Philippe DUPLESSIS-MORNAY, *Mysterium iniquitatis seu historia papatus*, Saumur, Thomas Portaeus, 1611, 167 („Iohannis Pannonii versus quis nescit? Non poterat quisquam reserantes aethera claves...”; „Pontificis Pauli testes...”) (RMK III. 5856.)

⁷¹ RMK III. 5867.

⁷² RMK III. 646.

Vitathatatlan azonban, hogy a svájci és a magyarországi, illetve erdélyi humanista kapcsolatok 16. századi történetében kiemelkedik három név, Johannes Honterus, Johannes Sambucus és Georg Henisch neve. Mindhárom személyes kapcsolatot ápolta a bázeli és a zürichi tudós körökkel, nyomdászokkal. Kettővel (Honter, Sambucus) könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, itt csupán megemlítem, hogy Honter a betűmetszés és a nyomdászatot is Bázelen tanulta, és vált Erdély legjelentősebb humanista nyomdászává Brassóban.⁷³ Magyarország térképe, kozmográfiája önállóan vagy valamely antológia részeként nyolc bázeli és tizenhárom zürichi kiadásban jelent meg 1532 és 1597 között. Két további esetet említek azonban, amely kiemeli Honter görög filológiai ismereteit. 1536-ban Bázelen, Johannes Bebelius műhelyében megjelent a 4. századi cyrusi Theodorus epigrammáinak gyűjteménye,⁷⁴ amelynek szövegfilológiai előkészítése az erdélyi ifjú munkája volt. Hazatérve maga is keresett olyan szövegeket, amelyek ismeretlenek az európai tudomány által. Egy havaselti kolostorban bukkant az 5. században élt Nilus püspök szövegére, amelyet 1540-ben Brassóban, a saját műhelyében ki is adott. A kis műhely könyvei azonban nem jutottak el az európai egyetemi központokba. Honter – feltehetően a kézirattal együtt – elküldte kiadványát barátjának, Michael Neandernek Bázelen. Ő azután, az előszóban Honter szerepét a kézirat megtalálásában megírva görögül és latinul is kiadta a szöveget Oporinusnál 1559-ben.⁷⁵ A klasszika-filológia ma is ez utóbbi kiadást tartja *editio princeps*nek.⁷⁶

Zsámboky János életének jelentős részét utazással töltötte. Wittenberg, Strasbourg, Bazel, Párizs, Észak-Itália minden jelentős tudósával kapcsolatban állt. Ő maga is számos könyvet publikált több városban, csak antik görög és latin auktorok szövegeiből harminckilencet adott ki.⁷⁷ Kéziratokban – középkori és humanista kódexekben – gazdag magánkönyvtárából⁷⁸ ezeken kívül is kölcsönadott más szövegemlékeket, szövegvariánsokat, ha egy-egy kiadói vállalkozáshoz ezt kérték tőle. Több alkalommal pórul járt, amikor a kölcsönadott kódexek nem kerültek vissza hozzá. Így például Johannes Oporinustól sem, aki nagy adósságot hátrahagyva hunyt el. A hitelezők kielégítésére eladták könyvtárát, köztük a Sambucustól nála lévő kéziratokat is.⁷⁹ De nem járt jobban az 1612-ben elhunyt Jacques Bongarsszal

⁷³ Ludwig BINDER, *Johannes Honterus, Schriften, Briefe, Zeugnisse*, durchgesehen, hg. von Gernot NUSSBÄCHER, Bukarest, Kriterion, 1996; Gernot NUSSBÄCHER, *Beiträge zur Honterus-Forschung*, I. Bd. 1966–1989, II. Bd. 1989–2004, III. Bd. 2004–2010, Kronstadt, Aldus, 2003, 2005, 2010.

⁷⁴ RMK III. 7355.

⁷⁵ RMK III. 463.

⁷⁶ István MONOK, *La seule édition princeps d'un texte classique en Transylvanie au XVIe siècle = Strasbourg, ville de l'imprimerie. L'édition princeps aux XVe et XVIe siècles, Texte et images, innovations et traditions*, Colloque international, Strasbourg, 23 et 24 mars 2012, Bibliothèque nationale et universitaire, Actes du colloque (megjelenés alatt).

⁷⁷ *Humanistes du Bassin des Carpates*, vol. 2. *Johannes Sambucus*, ed. par Gábor FARKAS KISS, Gábor ALMÁSI. Turnhout, Brepols, 2014 (Europa Humanistica).

⁷⁸ Hans GERSTINGER, *Johannes Sambucus als Handschriftensammler* = Festschrift des Nationalbibliothek in Wien, Wien, ÖNB, 1926, 250–399; *Die Bibliothek Sambucus, Katalog*, nach der Abschrift von Pál GULYÁS, hg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Szeged, Scriptum, 1992.

⁷⁹ Carlos GILLY, *Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus, Verzeichnis der Ma-*

sem, akinek könyvtára a berni Bürgerbibliothekba került.⁸⁰ Ez a könyvtár nekünk, magyaroknak is fontos, hiszen a kiváló humanistának több magyar kapcsolata volt, Johannes Sambucuson kívül találkozhatott Szántó Arator Istvánnal, amikor meglátogatta Rómában Fulvio Orsinit. Arator ekkor Orsininak dolgozott (a Polybios-kiadáshoz collacionált egy kódexet a Vatikáni Könyvtárban,⁸¹ vagyis elvégezte a bázeli 1549-es Hervagen-féle editio felülvizsgálatát)⁸². A Bongars könyvtárában őrzött kéziratoknak csak az elmúlt években jelent meg a részletes katalógusa, és derült ki, hogy a Zsámbokytól kölcsönbe kapott kötet ma is Bernben található.⁸³ Zsámboky Oporinuson kívül Henricus Petrivél, Petrus Pernával és az Epsicopius officinával is dolgozott. A teljes Antonio Bonfini-kiadás mellett Bázelen adta ki Xenophón, Lucianus, Plautus és Vegetius szövegeit, az *Epistolarum conscribendi methodus* című elméleti írását is.⁸⁴ Ide kívánczik a megjegyzés, hogy a genfi Jacques Chouët Diogenes Laertius kiadásában Zsámbokynak Miksa császár törökországi követéhez, Augier-Ghislain de Busbecque-hez szóló ajánlása szerepel.⁸⁵ Ez a humanista személyiség patrónusával, Oláh Miklós esztergomi érsekkel együtt a 16. századi magyarországi humanista élet szervezője volt. Nem pusztán kiadványaival, saját könyvtárának bázeli gyűjteményével, hanem ezen kötetek megbeszélésével (*symposia*) is a svájci tudományos könyvkiadásra irányította a figyelmet.

A nemzetközi szakirodalomban kevésbé ismert szerző Georg Henisch (1549–1618)⁸⁶ elsősorban Petrus Pernával dolgozott, de Hésziodosz-kiadása Johannes

nuskripte und Druckvorlagen aus dem Nachlass Oporins anhand des von Theodor Zwinger und Basilius Amerbach erstellten Inventariums, Basel, Schwabe, 2001 (Schriften der Universitätsbibliothek Basel, 3).

⁸⁰ Patrick ANDRIST, *Le legs de Jacques Bongars, le don de Jakob Graviseth et la part de la Bürgerbibliothek Bern* = „Je lègue ma bibliothèque à ...” Dons et legs dans les bibliothèques publiques, Actes de la journée d'études annuelle „Droit et patrimoine” organisée le 4 juin 2007 à l'École normale supérieure Lettres sciences humaines, Lyon, par l'École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques et le Centre de conservation du livre, sous la direction de Raphaële MOREN, Arles, Atelier Perrousseau, 2010 (Kitab Tabulae).

⁸¹ Lorenz WEINRICH, „*Paenitentarius Ungaricus non ingratus Ursino*”, *Zur Textgeschichte des Polybius* = Philologus (Berlin), 144(2000), 126–133.

⁸² *Polybii Megalopolitani Historiarum Libri priores quinque*, Nicolao Perotto Episcopo Sipontino interprete, Item, *Epitome sequentium librorum usque ad Decimumseptimum*, Vuolfgango Musculo interprete, Basel, Johann Herwagen der Ä., 1549. – Fulvius URSINUS kiadása 1582-ben jelent meg Antwerpenben, Christoph Plantin műhelyében. A történetről összefoglalóan: MONOK István, *A kulturális örökség számbavétele, kapcsolattörténet és a 16. századi könyvanyag vizsgálata* = Intézmények, folyamatok és kutatások a nemzetközi magyarságtudományban.; *a Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Programjának első húsz éve – Institutions, Tendencies and Research in the International Hungarian Studies: the First Twenty Years of the Jyväskylä University's Hungarian Studies Program*, Spectrum Hungarologicum, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2013, 113–120.

⁸³ Patrick ANDRIST, *Les manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie de Berne – Bürgerbibliothek Bern*, Catalogue et histoire de la collection, Dietikon-Zürich, Urs Graf Verlag, 2007, 88, III–III.2.

⁸⁴ RMK III. 504, 571, 616, 639, 649, 5388.

⁸⁵ RMK III. 5548.

⁸⁶ Vö. Leonhard LENK, *Augsburger Bürgertum im Späthumanismus und Frühbarock* (1580–

Oporinus műhelyében jelent meg (1574).⁸⁷ A bártfai születésű Henisch már közép-fokú tanulmányait is külföldön, Linzben végezte, majd Wittenbergben tanult. Mestere a Melanchthon-tanítvány Hieronymus Wolf volt, rajta kívül még az augsburgi Markus Welser volt rá nagy hatással. Lipcsei és párizsi egyetemi évek után került Bázélbe, ahol 1576-ban orvosi diplomát szerzett. Élete nagyobb részét Augsburgban élte le, retorikát, hébert, görögöt és latint tanított a protestáns gimnáziumban, illetve orvosként praktizált. A könyvtárak történetében ő adta ki először egy nyilvános könyvtár katalógusát, az augsburgiét, amelynek egy időre a vezetését is elvállalta. Közel 70 könyve jelent meg nyomtatásban, ebből 14 Bázélben. Hésziodosz mellett kiadta Gemisthos Plethon platonista írásait, Dictys Cretensis szövegeit. Említettem Contarino-fordítását a törökökről, de főként orvosi tárgyú munkái terjedtek el. Az ásványok és a növények használatáról számos német nyelvű kötetet írt, de az ókori orvosi szövegemlékek kiadását is elvégezte. Családjának a Magyar Királyságban maradt tagjaival, az ottani tanárokkal, lelkészekkel tartotta a kapcsolatot, illetve a császári udvar magyarországi tagjaival is. Kiadványait gazdag augsburgi polgárok, a Fugger család tagjai mellett Lazarus Schwendi hadvezérnek ajánlotta, aki Magyarország is harcolt.⁸⁸

Mindeddig, vagyis tanulmányom nagyobb részben a humanista tudástranszferről beszéltem, jóllehet a svájci és a magyar kapcsolattörténetben, az olvasmánytörténeti vizsgálatokban is a helvét hitelvek, az ezek mentén megfogalmazott teológiai ismeretek áramlásáról írtak többet. A legújabb kapcsolattörténeti monográfia, Jan-Andrea Bernhard habilitációs munkája is erre koncentrált.⁸⁹ A helvét hitvallás hatását persze egyik szakíró sem vonja ki a devotio moderna és a humanista vallásfelfogás, illetve az Erasmus rendszere által meghatározott keresztény filozófia kontextusából. A bázeli, a zürichi és a genfi könyvkiadás pedig különösen az utóbbi két szellemi áramlat európai elterjesztésében játszott központi szerepet. A magyarországi és az erdélyi szerzők jelenlétét hangsúlyosabban a humanista szövegkiadás, illetve a Bázeli Egyetem orvosi karának hatása összefüggésében értelmeztem. Ennek megfelelően a korszakban a Kárpát-medence könyvtáraiba került könyvanyagban is ezek a hangsúlyos tematikus egységek. Georg Henisch, Jordán Tamás, de Zsámboky is a bécsi, a krakkói humanista egyetemi légkörből, vagy éppen Wittenbergből, Philipp Melanchthon környezetéből kerültek kapcsolatba a bázeli és zürichi kiadókkal. A továbbiakban olyan személyek svájci munkáit említem, akik és amely munkák ezt a protestantizmus irányába mutató változást erősítik. Leonard Stöckel, a bártfai iskola magas szintre emelésével európai rangot kivívó humanista például kifejezetten egy *Loci communes* kommentárral (Melanchthon) jelentkezett Oporinusnál

1700), Augsburg, Mühlberger, 1968 (Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg, 17), 175–182. – Szövegfilológiai tevékenységéről összefoglaló képet adott EKLER Péter, *Humanistes du Bassin des Carpates*, lásd a 62. jegyzetet.

⁸⁷ RMK III. 638. Später in 1580 (RMK III. 690).

⁸⁸ Időrendben: RMK III. 627, 628, 5347, 635, 636, 637, 638, 7404, 645, 5358, 7406, 660, 690, 5420.

⁸⁹ Jan-Andrea BERNHARD, *Die Bedeutung der ungarisch-schweizerischen Kontakte...*, i. m.

(1561).⁹⁰ A másik Melanchthon-tanítvány, a pozsonyi születésű ciceroniánus retorikatanár, Christoph Preyss is feltűnik bázeli kiadványokban (1550, 1555).⁹¹ Andreas Dudith, a tridenti zsinaton a magyar egyházat képviselő főpapból lett breszlai bölcshalász (akihez minden kortárs hittudós szívesen fordult, véleményét kérve) is kettős arcualattal van jelen a bázeli könyvpiacra. A népszerű, üstökösökről szóló értekezése három kiadása mellett⁹² az ars historica műfajába tartozó elméleti írása (Dionysius Halicarnassaeus kapcsán)⁹³ és a Théodore de Bèze-nek a socinianusokkal kapcsolatban írt levele⁹⁴ is megjelent. Zsámbokyéhoz mérhető európai kapcsolati rendszerének a bázeli, a zürichi és a genfi könyvkiadók is több, főként sziléziai, szászországi és magyarországi vásárlót köszönhettek. Könyvtárának rekonstruált katalógusa – amely a könyveinek csupán töredékét mutatja⁹⁵ –, nyomdahelymutatója meggyőzően érvel e kijelentés mellett.

A humanista és a protestáns teológiai, egyházi tevékenység szoros együtteséről árulkodó következő példa a svájci könyv magyarországi hatását egy másik aspektusban mutatja meg. Gyalui Torda Zsigmond Melanchthon biztatására latinra fordított Euripides *Orestes*-ét, amelyet Oporinus nyomtatott ki 1551-ben.⁹⁶ Ekkor már nem volt ismeretlen Bázelen, hiszen egy évvel e fordítás megjelenése előtt részt vett abban a vállalkozásban, amelyet Martin Borrhaus szerkesztett egybe (1550).⁹⁷ A kor híres esetéről, Francesco Spira rekatolizálásának a történetéről adott ki ugyanis Oporinus egy kötetet. Az Európa-szerte vitatott „horrendus casus” egy részét Gyalui Torda írta meg. Ez az Oporinus-kiadás azonnal eljutott Magyarországra, hiszen 1551-ben már a magyar fordítása is megjelent Alsólvándán Hahóti Tőke Ferenc munkájaként.⁹⁸ Szeretném kihangsúlyozni azt a tényt, hogy egy téma, amely az európai tudós körök vitáját adja, egy éven belül Magyarországon is visszhangra tud találni. A 16. századból ismert könyvjegyzékeknek egyik általános tanulsága, hogy az európai, így a svájci könyvek a megjelenést követően egy-két két év alatt ismertté váltak a nyugati kereszténység keleti peremén.⁹⁹

A kifejezetten protestáns szellemű magyar írók is jelen vannak a svájci könyvcentrumokban. Ahogy a 15–16. század fordulóján két pesti ferences (Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt) bestsellerré vált, úgy a 16. század második felében Szegedi Kis István a *Loci communesszel* és a Pápák tükrével (*Speculum Pontifici Romani*),

⁹⁰ RMK III. 5284.

⁹¹ RMK III. 427, 5229.

⁹² RMK III. 677, 689, 1241 (1579, 1580 és 1619)

⁹³ RMK III. 5388 (1579)

⁹⁴ RMK III. 5442 (1584)

⁹⁵ *András Dudith's Library, A partial reconstruction*, ed. by József JANKOVICS, István MONOK, Szeged, Scriptum, 1993.

⁹⁶ RMK III. 393.

⁹⁷ RMK III. 5228.

⁹⁸ *Tőke Ferenc históriás énekei*, sajtó alá rend., bev. Ferenc TŐKEI, függelék: Erika SZEPES, Bp., Eötvös, 1996 (Eötvös klasszikusok, 9).

⁹⁹ István MONOK, *Die Buch- und Lesekultur in Ungarn der frühen Neuzeit. Teilbilanz der Ergebnisse einer langen Grundlagenforschung (1980–2007)* = Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich 2008/1, 7–31.

illetve Fegyverneki Izsák ugyancsak egy *Loci communesszel* tudott sikert aratni. Szegedi Kis nyolc bázeli, két genfi, egy schaffhauseni és egy zürichi kiadást ért meg az említett műveivel, illetve kisebb teológiai traktátussal,¹⁰⁰ Fegyverneki pedig öt bázeli kiadást tudhat magáénak más németországi edíciók mellett.¹⁰¹ E két helvét hitvallású teológus mellett feltűnnek más, a magyar művelődéstörténet szempontjából fontos nevek is a bázeli, a zürichi és a genfi könyvekben (Laskói Csókás Péter, Pilcius Gáspár, Beregszászi Péter, Skaricza Máté, Szikszai Fabricius Bálint).¹⁰²

A magyarországi gondolkodás és művelődés története befogadó jellegű. Lehetetlen olyan monográfiákat írni, mint amelyet Carlos Gilly írt a spanyol szellemiség bázeli jelenlétéről,¹⁰³ vagy Friedrich Luchsinger és Peter Bietenholz az itáliakról,¹⁰⁴ ugyanő a franciákról¹⁰⁵ és Manfred Edwin Welti az angolokról.¹⁰⁶ Az eddigiekben mégis megpróbáltam számot adni arról, hogy magyarországi és erdélyi származású szerzők miként szerepelnek az általam most vizsgált három kiadói központ nyomtatványanyagában. Mindezt elsősorban azért, mert ezeknek a szerzőknek a jelenléte mögött aktív személyes kapcsolati háló élt, és a 16. században elsődlegesen ezeknek a kapcsolatoknak volt köszönhető az, hogy az Alpok vidékéről a könyvek naprakészen, vagyis a megjelenésüket követően gyorsan eljutottak a Kárpát-medencébe.

Az *Orbis Helveticorum*-konferenciák számos részletében vizsgálták már az itteni kiadványok magyarországi és erdélyi jelenlétét.¹⁰⁷ Számot adtak arról, hogy a humanista gyűjtemények (Hans Derscham, Zsámboky János, Dudith András) vagy a főpapi (Oláh Miklós, Telegdi Miklós, Mossóczi Zakariás, Forgách Ferenc és mások) és főúri könyvtárak (Batthyány Boldizsár, Thurzó Szaniszló, Istványffy Miklós stb.) milyen arányban szereztek be könyvet és milyen csatornákon. Könyvek sora foglalkozott az egyes szellemi áramlatok központi személyiségei műveinek jelenlétével:

¹⁰⁰ Basel, 1585, 1586 (kétszer), 1593, 1595, 1598, 1599 (kétszer): RMK III. 740, 747, 748, 832, 5543, 914, 931, 932; Genf, 1573, 1576: RMK III. 631, 651; Zürich, 1584: RMK III. 5452; Schaffhausen, 1592: RMK III. 827.

¹⁰¹ Basel, 1586, 1589, 1595 (kétszer), 1596: RMK III. 745, 787, 846, 847, 5564.

¹⁰² Basel: RMK III. 5284, 759, 5491, 810, 811, 812; Genf: RMK III. 729, 742.

¹⁰³ Carlos GILLY, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basel, Frankfurt am Main, Helbing und Lichtenhahn, 1985 (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 151).

¹⁰⁴ Friedrich LUCHSINGER, *Der Basler Buchdruck als Vermittler italienischen Geistes 1470–1529*, Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1953; Peter BIETENHOLZ, *Der italienische Humanismus und die Blütezeit des Buchdrucks in Basel, Die Basler Drucke italienischer Autoren von 1530 bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1959 (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 73).

¹⁰⁵ Peter BIETENHOLZ, *Basle and France in the Sixteenth Century, The Basle Humanists and Printer in Their Contacts with Francophone Culture*, Genève, Droz, 1971 (Travaux d'humanisme et renaissance, 112).

¹⁰⁶ Manfred Edwin WELTI, *Der Basler Buchdruck und Britannien, Die Rezeption britischen Gedankenguts in den Basler Pressen von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1964.

¹⁰⁷ *Orbis Helveticorum, Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*, hg. von Viliam ČÍČAJ, Jan-Andrea BERNHARD, Bratislava, SAV, 2011.

Erasmus, Beatus Rhenanus, Joachim Vadianus, Martin Bucer, Ulrich Zwingli, Henricus Bullinger, Jean Calvin, Théodore de Bèze stb., és magam is említettem jelentős tudósok nevét az előbbi tablón, orvosokét, természettudósokét is. Külön elemzi a szakirodalom a zürichi és genfi bibliai filológiai eredmények közép-európai hatását.

Tanulmányom zárásaként azonban csupán néhány arányszámra utalnék. A Kárpát-medencei közkönyvtáraiban nyilvántartott 6492 ősnymtatvány kiadásból 452 bázeli (főként Johann Amerbach, Nicolaus Kessler és Michael Wenssler kiadványai). A 16. századi katalógusok közül csak azokat elemeztem, amelyeket nyomtatásban is kiadtak, de ez a ma a Kárpát-medencében őrzött állománynak a nagyobb része. Az átlagértékek azt jelzik, hogy az 1501 és 1550 között megjelent, és ma is meglévő könyvek közel harmincöt százaléka bázeli, ezt szorosan követi a velencei, majd a párizsi kiadványok száma. A 16. század második felében, még akkor is, ha a zürichi és a genfi könyvkiadás már számottevővé vált a bázeli mellett, ez az arány – a három város együtt – tizenöt százalék körülire csökkent. Az elemzést persze finomítani kell, kideríteni, hogy mikor kerültek a könyvek a Kárpát-medencébe, az egyes korszakaszakokat is részletesebben vizsgálni kell, ám a tendencia világos.

Összegzésképpen meg kell állapítani, hogy a tanulmányom címében jelzett három, ma Svájcban található város 16. századi könyvtermése jelentősen befolyásolta a magyarországi és az erdélyi szellemi áramlatok történetének alakulását. A városok kiadástörténetében rögzített jellemzőknek megfelelően Zürich és Genf jellemzően a helvét protestantizmus alapműveinek terjesztésével, az itteni egyetemi (teológiai és természettudományos) alkotók műveinek közreadásával. Mindkét városban jelentek meg olyan könyvek, amelyeknek magyarországi vagy erdélyi származású szerzőjük is volt. A bázeli humanista tudományos műhelyek, amelyek több nyomda köré koncentrálták tevékenységüket (Johannes Frobenius, Johannes Oporinus, Petrus Perna), önmagukban is jelentős hatást fejtettek ki, de ezt a hatást felerősítette több tényező: 1. a velencei és a párizsi humanista nyomdai vállalkozások konkurenciája, amely egy megtermékenyítő, nemes versenyt eredményezett, így a Kárpát-medencei könyvtáraiban az antik auktorok, egyházatyák szövegei gyakran három kiadásban voltak meg; 2. a bécsi, a krakkói, a bolognai és a padovai egyetemek közvetlen bázeli kapcsolatai a könyvterjesztés csatornáiként is működtek; 3. a Rajna mente a 15. század második felétől a 17. század első harmada végéig meghatározó alkotó műhelyeket és szellemi áramlatokat koncentrált (Hagenau, Strasbourg, majd Heidelberg), amely műhelyek nagy egyéniségei gyakran Bázelen adták ki munkáikat; és végül 4. a jelentős humanista vagy teológiai életművet felmutató magyarországi származású személyiségek kapcsolati rendszere is Bázélre irányította a figyelmet.

Napjaink művelődéstörténeti és ezen belül könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatásai lassan olyan mennyiségű új forrást tártak fel a két terület könyves kapcsolatrendszerét dokumentálva, hogy megért az idő több, a kapcsolattörténetet részleteiben is elemző monográfiák megírására.

X 210576

*„Kezembe vészem,
olvasom és arról elmélkedem”*

Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75.
és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára

Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények
Debrecen, 2015

TARTALOMJEGYZÉK

Ösztönösség és fegyelem	9
-------------------------------	---

TÖRTÉNELEM, EGYHÁZ- ÉS NEVELÉSTÖRTÉNET

Szabó András: Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588	11
Győri L. János: A Debreceni Református Kollégium – mint anyaiskola – és a kiskunhalasi református iskolázás évszázados kapcsolatai	22
Kolumbán Vilmos József: A Dési Református Egyházmegye a 17–18. században	42
Kovács Teofil: Hírek Európából. Szilágyi Sámuel peregrinus tudósításai (1728–1732)	56
Hegyi Ádám: Komáromi H. Mihály (1690?–1748) debreceni lelkész prédikációja Mária Terézia cseh királynővé koronázása alkalmából	77
Gáborjáni Szabó Botond: Polgári Mihály és Debrecen. A város szerepe egy 1752-ben felségsértési perbe fogott református lelkész ügyében	92
Kovács Ábrahám: A teljesítményorientált német oktatáson túl. Egy volt edinburghi diák, Felméri Lajos pedagógiai programja	118
Fekete Károly: Csikesz Sándor és a debreceni Egyetemi templom	130

NYOMDÁSZAT-, KÖNYV-, KÖNYVTÁR- ÉS OLVASÁSTÖRTÉNET

Monok István: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása a magyarországi szellemi áramlatok történetének alakulására a 16. században a kortárs könyvtárak vizsgálata tükrében	150
Bánfi Szilvia: Kit ábrázolhatott a debreceni városi nyomda első nyomdászjelvénye, avagy Debrecen város címere?	168
Ősz Sándor Előd: Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról	178
Imre Mihály: Herborni kutatások az Alte Bibliothek állományában	189
Perger Péter: Újabb adalék David Pareus magyarországi kapcsolataihoz. Heidelbergi professzorok ajándékozó sorai Lővei Pellionis György kötetében	202
Csorba Dávid: Miskolci Csulyak Gáspár könyvtárának néhány példánya	209

Sipos Gábor: Porcsalmi András iskolai jegyzeteiről. Egy botcsinálta könyvtáros följegyzései	222
V. Ecsedy Judit: A magyar Bésaléel. Páldi Székely István kolozsvári nyomdász grafikai munkássága	226
Oláh Róbert: Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban	243

IRODALOM-, NYELV- ÉS KUTATÁSTÖRTÉNET

A. Molnár Ferenc: Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a mai magyar evangélikus énekeskönyvben	269
Petrőczy Éva: Csúzi Cseh Jakab losonci–debreceni lelkipásztor három verses laudáció tükrében	286
P. Vásárhelyi Judit: Caspar Sibelius magyar nyelvű imádságai	295
Fazakas Gergely Tamás: Egy levéltáros hagyatéka: Markos András alig ismert kutatásai. Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról	302

BIBLIAFILOLÓGIA

Karasszon István: Az Ószövetség magyarázata – negyven éve és most	322
Kustár Zoltán: Wáw explicativum a 20. századi magyar protestáns bibliafordításokban	336

EGYHÁZZENE

Karasszon Dezső: „Ite in vineam meam...” A dramatikus megjelenítés példái az Isztambuli Antifónáléban	356
H. Hubert Gabriella: A Martjanska pesmarica (<i>Martyánci énekeskönyv</i>) és a 16–17. századi magyar gyülekezeti énekek	368
Szabadi István: Zoványi György és a református énekeskönyv. Újabb adalékok az énekeskönyv-revízió 1729-es kísérletéhez	385
Kurta József: A Küküllői Passiális Lamentatiójának szövegforrásai	416
Kinczler Zsuzsanna: Minden lélek dicsérje az Urat! Felix Mendelssohn Bartholdy: Lobgesang	431

BIBLIOGRÁFIA

Fekete Csaba fontosabb kiadványai és tanulmányai (válogatás)	437
--	-----